

Tussen Vaticaan en Volkspartij

JAN-JAAP DE HAAN

Christen-democratische partijen staan voor een klassiek dilemma: in hoeverre en op welke wijze willen deze partijen Christelijk zijn. Dit dilemma bestond vijftig jaar geleden al toen de toenmalige (voornamelijk) katholieke partijen voor de vraag stonden op welke wijze zij inhoud wilden geven aan de oproep van het evangelie. KVP (in Nederland), CVP (in België) en CDU (in de Bondsrepubliek Duitsland) gingen verschillend met dit dilemma om. De KVP was een katholieke partij, de CVP was een partij van katholieken. De CDU was een partij van christenen waarbij het religieuze aspect niet gemakkelijk in de partijprogramma's te herkennen is.

In het artikel 'Dialogo in plaats van dogma' stelt Jaap de Hoop Scheffer: 'Voor mij staat de C in ons CDA voor het christelijk-joods-humanistische erfgoed, waarbinnen wij zijn geworteld. Dit erfgoed aanvaarden wij niet alleen als een gegeven, (...) maar wij willen het ook koesteren. (...) Vanuit dit erfgoed zijn wij ook wars van elke vorm van, al dan niet religieus bepaald, fundamentalisme. Wij zijn ook geen kerkelijke partij. Als de bisschoppen of de Raad van Kerken opvattingen over maatschappelijke problemen te berde brengen, dan zullen wij net als andere partijen goed luisteren, maar ook wij zullen het soms oneens zijn met hun opvattingen.'¹

Hiermee raakt De Hoop Scheffer het klassieke dilemma van de christen-democratische partijen: de vraag in hoeverre en op welke wijze deze partijen Christelijk willen zijn. Dit dilemma leeft niet alleen nu, in een tijd van steeds verdergaande secularisatie, ook 50 jaar geleden stonden de toenmalige (voornamelijk) katholieke partijen in Europa voor de vraag op welke wijze zij inhoud aan de oproep van het evangelie wilden geven.

In veel van deze partijen ontstonden in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog (1945-1953) debatten over de katholieke identiteit. Ondanks alle voordelen die de katholieke partijen van de kerk als organisatie en van de kerkelijke leer als ideologische basis hadden genoten, bleek dat deze verbondenheid met de Moederkerk wel eens een tweezijdig zwaard zou kunnen zijn. Kalyvas heeft dit dilemma als volgt samengevat:

"Ondanks alle voordelen, bracht de religie ook verschillende serieuze bedreigingen met zich mee. Deze bedreigingen werden duidelijk zodra de confessionele

DRS. JAN-JAAP DE HAAN

partijen waren gevormd. Om te beginnen beperkte het confessionele karakter van deze partijen het electorale bereik. Confessionele partijen werden gemakkelijk en overtuigend gebrandmerkt als kerkelijke organisaties, als instrumenten van de kerk en van de supranationale belangen van Rome... Deze partijen bevonden zich dikwijls in een onvoordelige electorale situatie, door hun onmogelijkheid niet-praktizerende, niet-religieuze en niet-katholieke kiezers aan te spreken. Bovendien beperkte het confessionele karakter de mogelijkheden om allianties aan te gaan met niet-confessionele partijen.”²

Het besef van de nadelen van het specifiek katholieke karakter van deze partijen leidde tot een herbezinning op de eigen uitgangspunten en op de mate van verbondenheid met de kerk en haar ‘traditionele’ leer, zoals die is neergelegd in verschillende pauselijke encyclieken, waaronder *Rerum Novarum* (1891) en *Quadragesimo Anno* (1931). Door meer afstand te nemen van de katholieke leer konden partijen als KVP, CVP en CDU zich transformeren van gesloten, katholieke eenheidspartijen die hun respectievelijke voorgangers waren, naar meer open partijen. Om deze ‘openheid’ te kunnen bereiken, moesten de partijen zich ontdoen van hun exclusief katholieke karakter. Verondersteld kan worden dat de CDU zich rond 1953 (bij de vaststelling van het beginselprogramma) reeds meer dan de KVP had getransformeerd tot ‘open partij’. De CDU was immers multi-religieus samengesteld, terwijl de KVP haar exclusief-katholieke karakter kon gebruiken om zich te onderscheiden van andere christelijke partijen in Nederland. De CVP, tenslotte, bestond weliswaar ook uitsluitend uit katholieken, maar hoefde zich niet te onderscheiden van andere christelijke partijen.

KVP

De Katholieke Volkspartij (KVP) stelde haar lidmaatschap in 1945 open voor niet-katholieken. De beginselen van de KVP konden immers ook voor hen aanvaardbaar zijn. De natuurlijke normen zijn namelijk door iedereen met de Rede te achterhalen. De normen voortvloeiend uit de Openbaring zijn immers verplichtend voor iedere christen, maar ook voor een niet-christen zijn deze normen aanvaardbaar.³

Overigens had de partij ook ‘christelijk’ kunnen heten met de considerans van de oprichtingsresolutie, waarin werd vastgesteld dat de noodzaak bestond van een partij die ‘de zedelijke normen, verankerd in de door God geschapen wereldorde en de Openbaring tot grondslag en richtsnoer’ nam. In dezelfde resolutie werd deze benaming echter als ‘verwarrend’ afgewezen.⁴

Het beginselprogramma van 1936 bleef van kracht, zolang een nieuw programma nog niet gereed was. Hierin werd verwezen naar de natuurwet en naar de Openbaring zoals die door de kerk werd vertolkt:

“Het doel der Partij is, het algemeen welzijn van het Nederlandse Volk te bevorderen op de grondslag van de zedelijke normen, gelegen in de natuurlijke orde en in de Goddelijke Openbaring, gelijk deze door het kerkelijk leergezag worden verklaard.”⁵

Dit hield echter niet in dat niet-katholieken zich ook aan het kerkelijk gezag moesten onderwerpen, maar dat zij zich ‘slechts’ hielden aan het partijprogramma en de invloed hierop van de kerk aanvaardden. Uiteraard is dit een principiële verschil, maar erg groot is het niet. De verbondenheid met de kerk was sterker dan ooit.⁶ Onderhandelingen leidden ertoe dat de kerk haar leden in verkiezingstijd opriep om op diegenen te stemmen ‘die zich lieten leiden door christelijke beginselen’.

In 1951 ontstond er, naar aanleiding van het nieuwe program-ontwerp, opnieuw discussie over het eerste artikel van het program. Het ging daarbij om het als uitgangspunt nemen van de ‘verklaring’ van de goddelijke openbaring door het kerkelijk leergezag. De essentie van de kritiek was dat de kerk op politiek terrein niet het laatste woord mocht hebben. De partij verklaarde uiteindelijk dat ‘zij de uitspraken van het kerkelijk gezag aanvaardt’. Overigens werd opnieuw met nadruk geconstateerd dat niet-katholieken slechts met het program behoeften in te stemmen, en niet zelf ook het kerkelijk gezag behoeften te aanvaarden.⁷ Na veel discussie wordt de uiteindelijke formulering van het in 1952 vastgestelde Staatkundig Program als volgt:

“De KVP (...) staat op de grondslag van de beginselen van de natuurlijke zedenwet en de Goddelijke Openbaring, waarbij zij de uitspraken van het Kerkelijk Leergezag aanvaardt.”⁸

Dit is echter een groot verschil met het eerste ontwerp uit 1946, waarin de band met de kerk geheel was losgelaten:

“(...) de Katholieke Volkspartij [streeft] ernaar het Nederlandse volksbewustzijn te doordringen van de plicht van de staat God openlijk te erkennen, te huldigen en te dienen. De openlijke huldiging en de dienst van God geschieden vooral door in wetgeving en bestuur Zijn wet tot opperste richtsnoer te nemen.”⁹

Uitgezonderd dit ontwerp-programma van 1946, waren de programma’s van de KVP zeer katholiek, wat karakter en taalgebruik betreft. De Nederlandse KVP was een zeer confessionele partij, die de politieke representant bleef van een sterk geïntegreerde en afgescheiden katholieke zuil.¹⁰ De banden met de Katholieke kerk bleken sterker dan sommigen in de partij wenselijk achtten. Er zijn wel pogingen ondernomen om de partij meer open van karakter te laten worden, maar in feite is dit meer het streven naar een niet-kerkelijke, dan een niet-katholieke partij geweest. Bovendien wordt, zelfs in verkiezingsprogramma’s, verwezen naar Pauselijke geschriften.

“Om de Nederlandse politiek naar beste resultaten te voeren, richt de KVP zich,

✠ De Nederlandse KVP was een zeer confessionele partij, die de politieke representant bleef van een sterk geïntegreerde en afgescheiden katholieke zuil.

in overeenstemming met haar Algemeen Staatkundig Program, naar de Pauselijke brieven en toespraken, alsmede naar het Vastenmandement 1949.”¹¹

De ideologie, zoals die door de RKSP in 1936 was neergelegd, is, inclusief de in hernieuwde taal neergelegde desiderata, in 1952 nog springlevend. De KVP-geschriften zijn niet alleen wat taalgebruik betreft zeer katholiek van karakter, ook inhoudelijk zijn de programma's niet alleen katholiek, maar vooral ook kerkelijk van karakter. De KVP was hierdoor meer een 'katholieke' dan een 'volkspartij'.

CVP

In mei 1945 trad de 'Christelijke Volkspartij' (overigens niet voordat Kardinaal Van Roey ermee ingestemd had¹²) voor het eerst naar buiten met een manifest. Hierin werden vooral de verschillen met de oude katholieke partij benadrukt: een individueel lidmaatschap, in plaats van de oude standenvertegenwoordiging en het niet-confessionele karakter van de partij. De band van de leden met de partij zou voortaan vorm krijgen in een individueel lidmaatschap op basis van het programma en niet langer middels het indirecte lidmaatschap via (verzuilde) standenorganisaties.¹³ De partij stond open voor gelovigen en ongelovigen, maar bleef een partij die haar inspiratie zocht in de grondbeginselen van het christendom die 'de grondvesten uitmaken van onze westerse beschaving': "Ze is een partij met christelijke inspiratie; wat volstrekt niet betekent dat ze de partij is van de godsdienst. De godsdienst is geen partij en heeft geen partij en is niet van de partij. Maar dit betekent, vermits elke politiek aan haar basis een waarden-filosofie bezit, dat de basiswaarden van de partij de christelijke zijn. Deze christelijke waarden zijn overigens de traditionele waarden van de Westerse cultuur."¹⁴

De spanning die lijkt te bestaan tussen openstelling voor niet-gelovigen en katholieken wordt daarmee overwonnen. In het Kerstprogramma, het beginselprogramma uit december 1945, wordt het belang van christelijke waarden voor niet-gelovigen nog eens benadrukt:

"De partij is christelijk, omdat zij wil bouwen op de menselijke waarden welke de grondvesten onzer westelijke beschaving uitmaken. Historisch werden ze ons door het Christendom aangebracht. Doch heden zijn ze gemeen bezit zowel van gelovigen als van ongelovigen."¹⁵

Formeel heeft de CVP daarmee afstand gedaan van de Godsdienst, als enkel, georganiseerd stelsel van opvattingen. Wel beroept zij zich op christelijke inspiratie in het algemeen. De partij wil zich baseren op de christelijke waarden die het gemeenschappelijk erfgoed van de maatschappij zijn.

Officieel juichte ook de katholieke kerk de toetreding van niet-gelovigen toe. In

de praktijk echter heeft de houding van Kardinaal Van Roey, volgens wie in ieder geval de katholieken verplicht waren CVP te stemmen, afschrikwekkend gewerkt bij niet-gelovigen.

Ook nam de kerk, door openlijke steun van de Kardinaal aan de CVP, afstand van de katholieke arbeiders in de *Union Democratique Belge* (UDB). De verschillende pogingen van deze politieke beweging om aansluiting te vinden bij de CVP bleken door de afwijzingen van de Kardinaal vergeefs en leidden tot omvorming van de UDB tot een zelfstandige partij.¹⁶ Deze opstelling van de kerk ten opzichte van de UDB heeft de onafhankelijkheid van de CVP ten opzichte van de kerk niet bevorderd.

Onafhankelijkheid was echter wel één van de doelen van de CVP. In het programma blijft de CVP de katholieke ideologie weliswaar trouw, maar deze wordt niet op religieuze wijze geargumenteed. Het verband tussen de politiek en de religie loopt in het Kerstprogramma via de filosofie. Solidariteit en subsidiariteit worden vanuit het personalisme ingevuld. De partij omarmt bovendien expliciet de democratische beginselen, en neemt afstand van het corporatisme, dat toch nog in 1931 (*Quadragesimo Anno*) als kern van de katholieke leer naar voren was gebracht, als leerstelling.

Mede daarom is het Kerstprogramma van de CVP niet erg katholiek van karakter. Het taalgebruik is niet kerkelijk of uitgesproken katholiek, maar toegankelijk en modern. De argumentatie van de (overigens wel als katholiek herkenbare) politieke opvattingen geschiedt vanuit het personalisme. Door deze filosofie, en niet de religie, als derde weg tegenover socialisme en liberalisme te stellen doet de CVP een poging een partij van het volk als geheel en niet alleen van het katholieke deel te zijn. In de politieke praktijk echter bepaalden de belangrijkste politieke issues (te weten de Koningskwestie en de schoolstrijd) dat van het toetreden van niet-gelovigen geen of slechts in geringe mate sprake was.¹⁷ Dit (en de opstelling van de kerk) heeft er echter toe geleid, dat de CVP, ondanks dit program, een partij van 'de katholieken' was.

✦ In de politieke praktijk bepaalden de belangrijkste politieke issues (te weten de Koningskwestie en de schoolstrijd) dat van het toetreden van niet-gelovigen tot de CVP geen of slechts in geringe mate sprake was.

CDU

Na de Tweede Wereldoorlog bond het verlangen naar een religieuze basis, de christelijke wereldbeschouwing, mensen samen als een dam tegen zowel materialisme als communisme. Voor velen was het belangrijker dát men geloofde, dan wát men geloofde. Het geloof was een raamwerk dat vooral aangaf waartoe men níet behoorde, en niet zozeer wat men wel geloofde.¹⁸ Toch heeft de CDU zichzelf vanaf het begin willen zien als een 'door het christendom gedragen leefgemeenschap van het gehele Duitse volk'. Het meest duidelijk komt de christelijke oriëntatie naar voren in het program van Neheim Husten uit 1946:

"In de plaats van de materialistische moet weer de christelijke wereldbeschou-

wing treden en op de plaats van de uit het materialisme voortkomende principes, de principes van de christelijk ethiek. (...) De christelijke wereldbeschouwing alleen waarborgt recht, orde en maat, waarde en vrijheid van de persoon en daarmee een waarlijke en echte democratie. (...) Wij beschouwen de hoge opvatting van het christendom over menswaardigheid, over de waarde van ieder enkele mens als grondslag en richtsnoer voor ons werk in het politieke, economische en culturele leven van ons volk.”¹⁹

Principieel moet echter volgens de CDU verschil gemaakt worden tussen politiek handelen en een religieuze levenswijze. Zij hangen met elkaar samen, maar zijn niet hetzelfde. De samenhang bestaat daaruit dat het politieke handelen en de maatschappelijke inrichting de toets van de christelijke norm doorstaat. Hieruit kan afgeleid worden dat een persoon vanuit andere ethische motieven binnen de partij dezelfde politieke doelen kan nastreven. Immers ook vanuit andere levensvisies kunnen dezelfde doelen als opdracht gesteld zijn. Het mens- en maatschappijbeeld van de CDU moet dan ook in die zin opgevat worden als christelijk, dat het ‘niet uitsluitend christelijk’ is. Niet-christenen kunnen zich in de partij bekennen naar de ethische grondslag, en naar het mens- en maatschappijbeeld, niet naar de oorsprong ervan.²⁰

Door deze openstelling waren de partij en haar programma’s in taalgebruik niet erg katholiek van karakter: er werd niet gesproken over natuurrecht of over gerichtheid op God. Ook inhoudelijk stond de ideologie van de CDU reeds vanaf de oprichtingsperiode (1945-1953) ver af van de traditionele katholieke leer. De partij was oecumenisch van opbouw, richtte zich niet op God of het evangelie, maar wilde een partij van het christelijke volksdeel zijn. Daarnaast wordt in de programma’s bijvoorbeeld niet gesproken over het corporatisme, omdat de CDU zich verzet tegen staatsplanning. Ook wordt in de uitwerking van het subsidiariteitsbeginsel weinig aandacht besteed aan de rol van gemeenschappen. Subsidiariteit wordt in de vroege programma’s opgevat als een middel tot machtsspreiding, niet als een ‘natuurlijk recht’ van de gemeenschappen. Tenslotte is de CDU reeds eind jaren veertig, in tegenstelling tot de katholieke kerk, een groot voorstander van het democratiebeginsel. Op deze drie punten zijn daardoor grote verschillen waar te nemen met de traditionele katholieke leer, waarin subsidiariteit en corporatisme wel en democratie juist geen belangrijke rol vervulden. Ondanks deze grote afstand tot de traditionele leer en de oecumenische samenstelling van de partij, is de CDU zelden of nooit in aanvaring met het kerkelijke gezag gekomen. Bij de oprichting is de CDU juist geholpen door de vele activiteiten die de katholieke kerk ontplooidde. Omdat beide organisaties volop in opbouw waren, was er echter eerder sprake van samenwerking, dan van een hiërarchische verhouding.²¹

✂ De CDU was oecumenisch van opbouw, richtte zich niet op God of het evangelie, maar wilde een partij van het christelijke volksdeel zijn.

Conclusie

In een land waar 30% van de bevolking katholiek is, zal een exclusief-katholieke partij geen parlementaire meerderheid behalen. KVP, CVP en CDU waren zich direct na de Tweede Wereldoorlog bewust van deze beperktheid van de 'christelijke basis'.²² Het dilemma was om door vernieuwing van partij en ideologie de niet-katholieke kiezer te bereiken, zonder de katholieke kiezer van zich te vervreemden. De partijen wilden 'volkspartijen' zijn.

Over de term volkspartij en verwante benamingen zijn vele debatten gevoerd, waarop hier niet uitgebreid zal worden ingegaan. De ideaaltypische 'volkspartij' kan goed worden gedefinieerd als: een partij die zich zonder onderscheid naar klasse of religie richt op de gehele bevolking. Kirchheimer, die vergelijkbare partijvormen omschreef als 'catch-all-parties',²³ noemt als kenmerk van de 'echte volkspartij' het streven naar stemmenmaximalisering.²⁴

De CDU was zeer duidelijk in dit streven en wilde 'religie- en belangenoverstijgend' zijn.²⁵ De doelgroep van de 'Union' omvatte daarmee het 'gehele Duitse volk'.²⁶ Het mens- en maatschappijbeeld van de CDU is daarom in die zin 'christelijk', dat het óók, maar níét uitsluitend christelijk is.²⁷ Ook de CVP heeft, door middel van een manifest, aan de bevolking kenbaar gemaakt, beschouwd te willen worden als een partij voor 'gelovigen en ongelovigen'. De CVP benadrukt dat zij niet 'van een klasse' en niet 'van de godsdienst is'. De christelijke waarden van de partij zijn immers de 'traditionele waarden van de Westerse cultuur' en kunnen dus door eenieder die in deze cultuur leeft, onderschreven worden.²⁸ De KVP was weliswaar minder expliciet, maar meende eveneens dat haar programma vanwege de 'innerlijke redelijkheid' ervan door iedereen te onderschrijven moest zijn.²⁹

Opgemerkt moet echter worden dat de partijen CVP en KVP de term 'volkspartij' zelf vooral hebben opgevat als: 'voor het algemeen welzijn van het volk'. De CVP meende met de naam 'Volkspartij' vooral haar verbondenheid met de zwakken in de samenleving uit te drukken.³⁰ De KVP wilde vooral volkspartij 'vóór het gehele volk' zijn, in plaats van 'dóór het gehele volk'. Het beleid van de KVP was daardoor politiek 'van het katholieke volksdeel ter bevordering van het algemeen welzijn van het Nederlandse volk'.³¹ De gerichtheid op het volk was dus vooral 'beleidsmatig', en niet electoraal, zoals bij de CDU.

Of aan de definitie van de volkspartij als 'klassen- en religie-overstijgende partij' kan worden voldaan, hangt af van twee zaken. Ten eerste is de toegankelijkheid van de ideologie van belang: in hoeverre is afstand genomen van de traditionele katholieke leer? En ten tweede is de toegankelijkheid van de partij van belang: in hoeverre is afstand genomen van de Katholieke kerk?

Wat de ideologie betreft, mag worden geconcludeerd, dat het katholiek gehalte in de KVP zeer hoog was. De neutrale opstelling ten aanzien van de democratie

en de grote aandacht voor de rechten van de 'natuurlijke gemeenschappen' in een corporatieve maatschappij zijn terug te vinden in verschillende kerkelijke geschriften. Er wordt bovendien in programma's expliciet verwezen naar kerkelijke geschriften en de invloed van de kerk wordt openlijk aanvaard. Deze kenmerken onderscheiden de KVP (anno 1953) van de CVP en CDU. Deze beide partijen hebben weliswaar herkenbare thema's uit de katholieke sociale leer tot centrale uitgangspunten gemaakt, de politieke opvattingen zijn vanuit niet-christelijke begrippen geargumenteed. Zo beargumenteert de CDU subsidiariteit vanuit een streven naar machtscheiding, en geeft de CVP aan het solidariteitsprincipe invulling vanuit het niet-kerkelijke personalisme. Beide partijen nemen bovendien afstand van het corporatisme en zijn voorstanders van het democratisch beginsel. In het CVP-programma is de christelijke inspiratie van de partij echter iets duidelijker te herkennen dan in de meeste CDU-programma's.

Ten aanzien van de 'openheid' van de partij, liggen de verhoudingen anders. In de praktijk is de CDU beter geslaagd deze openheid tot stand te brengen dan de CVP en KVP. De werving van kiezers beperkte zich echter, zowel bij de CVP als de KVP (soms 'dankzij' de al dan niet gewenste 'steun' van het episcopaat) voornamelijk tot katholieken. Dat de CVP in principe wel een voorstandster van de 'open partij' was, blijkt onder andere uit het feit dat deze partij haar weigering tot officiële toetreding tot de voorloper van de Europese Volkspartij, de *Nouvelles Equipes Internationales* (NEI), motiveerde vanuit een protest tegen de afwezigheid van de Nederlandse protestantse partijen in de NEI.³² De politieke praktijk bracht de CVP desondanks weinig electorale 'openheid'.

Door de tegenstelling van programmatische toegankelijkheid en electorale geslotenheid neemt de CVP een positie in tussen de confessionele KVP enerzijds en de volkspartij CDU anderzijds. De hiervoor beschreven verschillen tussen KVP, CVP en CDU zouden daarom als volgt samengevat kunnen worden: de KVP was een katholieke partij en de CVP was een partij van katholieken.³³ De CDU was een partij van christenen, waarbij het religieuze aspect niet gemakkelijk in de partijprogramma's te herkennen is. Overigens moet daarbij opgemerkt worden dat de programma's van de CDU korter zijn en meer op concrete politiek gericht dan die van de andere partijen, waardoor wellicht minder ruimte is in deze programma's voor ideologische plaatsbepalingen. Dit zegt overigens op zichzelf ook iets over het karakter van de partij, die meer program- dan beginselpartij was.

Jan Jaap de Haan is beleidsmedewerker van het CDA in de Tweede Kamer.

Dit artikel is gebaseerd op 'Tussen Vaticaan en Volkspartij', eindschrijft Politieke Wetenschappen (augustus 1998).

Noten

1. *Christen-Democratische Verkenningen*, november 1998, CDA Den Haag
2. Kalyvas, *The Rise of Christian Democracy in Europe*, New York 1995, p.232
3. G. van Wissen, *De Christen-democratische visie op de rol van de staat...*, Amsterdam 1982, p.10
4. J. A. Bornewasser, *De Katholieke Volkspartij (herkomst en groei) Deel I*, Nijmegen 1995, p.4-5
5. KVP, *Algemeen Reglement 1945*, art.2
6. R. S. Zwart, *Gods wil in Nederland*, Kampen 1996, p.61
7. Bornewasser, 1995, p.283-284
8. KVP, *Algemeen Staatkundig Program 1952*, art.1
9. KVP, *Ontwerp voor een beginselprogram, 1946*
10. Kvan Kersbergen, *Social Capitalism*, London 1995, p.94
11. KVP, *Verkiezingsprogram 1952*
12. W. Dewachter (red.), *Tussen Staat en maatschappij*, Tiel 1995, p.36-37
13. *Ibidem*, p.207
14. M. van den Wijngaert, *Ontstaan en stichting van de CVP/PSC*, Brussel 1976, p.88
15. *Ibidem*, p.92
16. Dewachter (red.), 1995, p.266
17. *Ibidem*, p.280
18. D. Buchhaas, *Die Volkspartei*, Dusseldorf 1981, p.209-210
19. CDU, *Programm von Heheim-Hüsten*, p.131
20. H. Pütz, *Die Christlich Demokratische Union*, Bonn 1971, p.26-27
21. Buchhaas, 1981, p.120-121
22. M. Fogarty, *Christian-Democracy in Western Europe*, London 1957, p.345
23. M. Gallagher, M. Laver, P. Mair, *Representative Government in Western Europe*, p.139
24. O. Kirchheimer, geciteerd in: Buchhaas, 1981, p.35
25. H. O. Kleinmann, *Geschichte der CDU*, Stuttgart 1993, p.95
26. *Ibidem*, p.18
27. H. Pütz, 1971, p.27
28. Van den Wijngaert, 1976, p.88
29. Bornewasser, 1995, p.4
30. Van den Wijngaert, 1976, p.88
31. Bornewasser, 1995, p.208
32. Zwart, 1996, p.199
33. Dewachter (red.), 1995, p.224